

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK EGYHÁZPOLITIKÁJA A HARMINCÉVES HÁBORÚ IDEJÉN¹

PAPP Klára

Religious politics of the Transylvanian Counts in the period of Thirty-Years War

Gabriel Báthory clearly supported the Reformed. He is also considered to be the major supporter of the Reformed. In the period of his reign, the Church of Saint Andrew was built, and in 1629 he granted the coat of arms to the descendants of Reformed priests of both genders in the principality. At the assembly in Kolozsvár in 1615 he handed over the churches in the towns to the majority confession, but at the same time he ordered the towns and villages to build churches also for the minority confession. At the same time, during his reign, some Reformed bishops sought to promote their religion to the Land Church. At that, Bethlen also re-admitted the Catholics to the Princely Council and granted extensive privileges to merchants from the Ottoman Empire (Greek, Jewish) and peacefully tried to subordinate the Orthodox Romanian population to the Reformed Church. However, he considered the Sabbaths tolerated until then to be religious fools, and on his initiative the assembly decided to convert them, but in the end they did not openly oppose them. Juraj I. Rákóczi, in his support of the Reformed and his speeches against the Sabbaths, clearly continued the policy of the previous monarch. In 1638, at his command, they inspected the Unitarians and the Sabbaths in Dési. The absentees were sentenced to loss of property and attempts were made to convert them to the Reformed faith. Romanian Orthodox parishes surrendered to the prince, who subordinated them to the Reformed bishops. In addition to Bocskai, the ecclesiastical policy of the two Transylvanian princes Gabriel Bethlen and Juraj I, Rákóczi, had a significant influence not only in Transylvania, but also in the Kingdom of Hungary.

Key words: *Reformation, Transylvania, prince, politics, education, churches.*

A 17. század elején az Erdélyi Fejedelemség felekezeti összetételére már egyértelműen a protestáns felekezetek meghatározó túlsúlyával volt jellemző, ami az evangélikus és az unitárius felekezet mellett Bocskai fejedelemségétől a reformátusok egyre erősödő szerepét jelentette. Bocskai személyét a vezetésével győztes rendi felkelés (1604–1606) Európa-szerte ismertté tette. A magyarországi reformátorok közül egyedül csak Bocskai Istvánnak a rendi felkelésben mutatott

¹ A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A tanulmány az NKFI K 120197 számú pályázatának támogatásával készült.

szerrepvállalása és tevékenysége vezetett oda, hogy szobra Genfben a reformáció európai személyiségeinek soraiba kerülhetett.

Az 1606-ban a Habsburg udvarral megkötött bécsi békében a Magyar Királyság rendisége jelentős előnyökhöz jutott, hiszen a rendi követelések között elérték a református és az evangélikus felekezet szabad működését is.² A béke vallásügyi pontjai az 1608. évi országgyűlés végzéseiben is megjelentek, számos konfliktust okozva a bécsi udvar és a pápai hatalom között.³ A magyarországi rendek viszont politikai érvényesülésük érdekében éppen a vallási kérdésben kényszerültek engedményekre, s adtak komoly előnyt Pázmány Péter katolikus egyházat megerősítő törekvéseinek.

Erdélyben a 16. század végén, 1595-ben mondták ki egyértelműen a négy recepta religió szabad vallásgyakorlatát,⁴ de a Giorgio Basta uralma alatti „siralmas állapot” után – amikor több jelentős város, mint Gyulafehérvár, Kolozsvár, Székelyudvarhely, Dés temploma a katolikusok kezére jutott – csak az 1605-ben fejedelemmé választott Bocskai tehetett kísérletet a reformátusok szerepének erősítésére. Borsos Tamás marosvásárhelyi szombatos polgár feljegyzése megőrizte az utókornak az 1595 utáni lehetőséget az akkor már egyre terjedő szombatos nézetek és személyek üldözésére is: „*Mindszenti Benedek, ki akkor udvarhelyi főkapitány vala, el is kezdé Udvarhelyszékben és Marosszékbén, de az isten nem bocsátá őtet abban elő, hogy azoknak vérében kedve teljék...*”⁵

1608 után Báthory Gábor a hajdúk elvárásainak megfelelően vált a református egyház támogatójává. A Habsburg udvarnak tett korábbi, még fejedelemmé választása előtt tett ígéretei ellenére nem a katolikus egyház pozícióit erősítette, hanem ellenkezőleg a református egyházat támogatta, s végül is ő segítette elő a katolikusok kiszorulását a fejedelmi tanácsból, ami politikai befolyásuk csökkenését idézte elő.⁶ 1608 szeptemberében Báthory volt az, aki az országgyűléssel elfogadtatta, hogy Kolozsvárra református pap költözhessen be, aki „egy bizonyos helyen” istentiszteletet

² PÉTER, Katalin. A vallásügy a bécsi békében. In Frigy és békesség legyen: a bécsi és zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára, Jenei-Tóth Annamária, Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. Vol 8. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2006. 200 – 206., PAPP, Klára. A magyar rendi vélemények változása a békekötés folyamatában. In Frigy és békesség legyen: a bécsi és a zsitvatoroki béke uo. 261 – 279.

³ TUSOR, Péter. Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése. = *Aetas*, 2000. 4. sz. (74 – 87.) 78 – 82.

⁴ BALÁZS, Mihály. „A hit ... hallásból lészön” Vallásszabadság és bevett vallások (recepta religiones) Erdélyben a 16. században. In *Új: Felekezeti és fikció*. Bp., 2006. 15 – 16. és 28 – 30.

⁵ BORSOS, Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig. Emlékiratok és levelek*. Bukarest, 1972. 42–43. A főkapitány tevékenységét Báthory Zsigmond hadjárata akadályozta meg. (továbbiakban Borsos, 1972.)

⁶ PAPP, Klára: „Az hajdúsággal mégyen erdélyi fejedelemségre” Báthory Gábor és kora (1608–1613) In. *A hajdúváros Bösörmény. Tanulmányok a hajdúk Bösörménybe telepítésének 400. évfordulóján*. Közzolgálati Füzetek, 5. Szerk. Dr. Nyakas Miklós, Hajdúböszörmény, 2010. 83–85. Forgách Ferenc is azért ajánlotta a fiatal Báthoryt 1607-ben a Titkos Tanácsnak Prágába, mert az szerinte „visszaállítja a katolikus vallást és az egyházi javakat, örökre a magyar király alá veti magát ...” *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE) Kiad. Szilágyi Sándor, (I–XXI. Bp., 1875–1898.) V. 347.

tarthasson.⁷ Ugyancsak ő adományozta fél év múlva a reformátusoknak a romos állapotban lévő óvári, egykori domonkos templomot, amely az unitáriusok ellentmondása miatt csak 1611-ben került ténylegesen birtokukba. A református gyülekezet vásárolt ezt követően lelkészlakást (1610), iskolának való házat (1614), de a fejedelemtől kaptak ehhez szükséges jövedelmet: a város összes dézsmájának felét, s a kolozsvári harmincadot, ami 900 forintot jelentett.⁸ Borsos Tamás Imrefi János tanácsnok és Foktői Máté befolyásának tulajdonította Báthory döntéseit, s azt a célkitűzést is, hogy „Erdélyben az pápás és egyisten-valláson való religiót teljességgel kitöröljék”⁹

Bethlen Gábor az Oszmán Birodalom tevőleges támogatásával lett 1613-ban Erdély fejedelme, ezért kortársai gyakran illették őt a törökösség vádjával. Mégis ő volt az a vezető, akit néhány év múlva a cseh rendek megkerestek, hogy ellenállásukat fegyveresen segítse, azaz kapcsolódjon be a Habsburg-ellenes protestáns európai szövetségbe. Az erdélyi rendeknek fejedelmi beiktatásakor tett esküje szerint „minden nemzetségeket, rendeket, státusokat religiókban (...) szabadságokban (...) megtart”¹⁰ Az evangélikus Thurzó György már 1615-ben a Habsburgokkal és a katolikus egyházzal szembeni lehetséges szövetségest látta benne, levelében ezért írta neki, hogy „Erdélynek, nem különben, mint tulajdon hazánknak, az köresztinségnek köteleességéből is, az még Isten erőt ad hozzá, szolgálunk...”¹¹

Bethlen a református fejedelmek közé tartozott, aki feleségével, Károlyi Zsuzsannával együtt természetesen elsősorban a református egyházat támogatta. A fejedelem a törvények alapján elismerte az Erdélyben bevett négy felekezet szabad vallásgyakorlatát, s igyekezett méltányosan politizálni. Bethlen törekvését igazolhatja az 1615. évi szeptemberi, kolozsvári országgyűlés (szept. 27. – okt. 7.) végzése is, amely szerint „ahol melyik fél többen vagyon, az olyané legyen a templum ... de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek auditoriumot ...”¹² A továbbiakban az országgyűlésen a tövisi és a kolozsmonostori templomokat, valamint a Somlyón és Udvarhelyen

⁷ Az országgyűlési végzés EOE VI. 111. A hely egy polgárház kapualja volt a Belső-Közép utcában, ahol tanítottak is. A kérdést elemzi *Reformata Transylvania. Sipos Gábor tanulmányai az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, 2012. (továbbiakban Sipos, 2012.) 30–31.

⁸ Uo. 32–33.

⁹ BORSOS, 1972. 58.

¹⁰ MOLNÁR, B. Lehel: Bethlen Gábor papja, Keserői Dajka János és a háromszéki unitáriusok. In. *„Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkájá. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Speculum Historiae Debreceniense 17. (továbbiakban Molnár B., 2014.) Szerk. Dáné Veronka – Szabadi István, Debrecen, 2014. 32.

¹¹ Thurzó György levele Bethlen Gábornak Biccseről, 1615. november 26-án. A levelet közli Oborni Teréz: Bethlen Gábor. Sorsfordítók a magyar történelemben. Bp., 2017. 25.

¹² JUHÁSZ, István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár, 1947. (továbbiakban Juhász, 1947.) 35. A törvény szövege szerint „az romana religiojú uraink atyánkfiai instantiájokra” született meg a törvényjavaslat! Sipos, 2012. 48. valamint Oborni, 2017. 28. és 36.

lévőket visszaadták a katolikusoknak, azonban lehetőséget adtak a más vallásúaknak saját imaház építésére.¹³

Erdélyben már 1581-től élt a maior pars elve, amely szerint a településeken a lakosság többségének felekezete alapján választották ki a „plébános vagy prédikátor személyét”, aki a más felekezetűeknek is papja volt.¹⁴ A vegyes felekezetű városokban azonban az elv érvényesítése számtalan konfliktust okozott, ezért éppen annak meghaladása vált aktuálissá. A fenti egyházpolitikai döntés ennek a folyamatnak első lépéseként értékelhető.

Bethlen Gábor fejedelemsége idején – aki nem rokonszenvezett különösebben az unitáriusokkal¹⁵ – tovább folytatódott Kolozsváron a reformátusok térnyerése. A középkori egyházi vagyon azonban nem oszlott meg, a reformátusok támogatását továbbra is a fejedelmi adományok biztosították. Az unitáriusok szerepének gyengüléséhez vezetett a szász unitáriusok áttérési folyamata, amelyben a németországi egyetemjárásról hazatért, s a kolozsvári unitárius főiskola rektori tisztét betöltő Gitschner Ádám játszott meghatározó szerepet, aki az óvári református iskola rektora lett. 1626-ban az áttért szász közösség, amely a reformátusokhoz csatlakozott, de önállóságot élvezett, imateremként az „unitárius kollégiumhoz ragasztott Apellatiumot, a 30 ablakos nagytermet” is megkapta.¹⁶ A reformátusok még többre vágytak, Gyöngyösi Kiséri István, kolozsvári elsőpap tevékenységéről ugyanis feljegyezték: „azon igyekezett, hogy az piacon való templomot nyerhesse meg a fejedelemtől, de az Isten nem engedte azt meg neki ...”¹⁷

Szilágyosomlyón, ahol Báthory András testvérének, Istvánnak özvegye, a katolikus Kostka Zsófia¹⁸ határozta meg a felekezetek helyzetét, Bethlen már 1615 májusában a kálvinistáknak adatta vissza a templomot. Október 11-én pedig az országgyűlési végzés értelmében szólította fel rendeletében a Kraszna vármegyei tisztkart, hogy „az egész Somlyón lakókkal kegyelmek építtessen egy auditoriumot és papnak való házat...”¹⁹ A fejedelem utasítása szerint az imaház és a lelkészlakás felépült (nem ismert, hogy az utasítás szerint közös költségen történt-e), s a két telket Bethlen

¹³ EOE VII. kötet, 33.

¹⁴ JUHÁSZ, 1947. 31.

¹⁵ Bethlen, aki fejedelméé választásakor esküt tett a szabad vallásgyakorlatra, 1623-ban személyes véleményét így mondta el: „Én az ariánusokat fölötte gyűlölöm, és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömbestben őket üzném ki ez országból, de maradjon helyén fogadásom.” EOE. VIII. 143.

¹⁶ SIPOS, 2012. 35. és KOVÁCS, Sándor: Bethlen Gábor az unitárius egyháztörténet-írásban. In. *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Kolozsvár, 2014. 385.

¹⁷ SIPOS, 2012. 34–35. Segesvári Bálint unitárius krónikás még azt is hozzátette „... nem járt az Isten parancsolatjában, hogy az másét hamisan ne kívánja.”

¹⁸ Báthory István Báthory András testvére, a lengyel király, somlyai Báthory István unokaöccse volt, aki második feleségként vette el, már Lengyelországban Kostka Zsófiát. Horn Ildikó: *Báthory András Bp.*, 2002.

¹⁹ SIPOS, 2012. 49.

megnemesítette. Ám az összeszámláláskor a két gyülekezet hívei közül a katolikusok száma bizonyult többnek, így a középkori templom hozzájuk került, s a reformátusok csak az új épületeket vehették birtokukba.²⁰

Bethlen 21 főre duzzadt fejedelmi tanácsába is visszavette a katolikusokat, akik 1615-től nevezték magukat katolikus statusnak (*Status Catholicorum Dominorum*), s 1618-tól püspöki helynököt is kaptak.²¹ Udvarába is befogadott katolikus ifjakat, pl. a Bocskai felvidéki támogatói közé tartozó Csáky István fiát, Istvánt is.²² Felesége, Károlyi Zsuzsanna saját állásfoglalásaként, személyes ismerősként annak a Wesselényi Annának kért hitélete gyakorlására lehetőséget Kassán, akiről közismert volt, hogy nem toleráns a protestánsokkal. Az evangélikus többségű városban azonban csak saját magán vallásgyakorlatot engedélyezték.

Látványos és kézzel fogható eredménye volt Bethlen Gábor reformátusokat támogató politikájának a debreceni templom újjáépítése. Az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó, s a kálvini reformáció alföldi központjaként számon tartott Debrecen városában, amelyet Bethlen Gábor a Török család kihalása után különleges jogállású településsé, fejedelmi városává tett, jelentős és jelképes megbecsülést eredményezett az, amikor a legmagasabb szintről kapott támogatást a 65 éve leégett, romokban álló Szent András templom újjáépítéséhez.²³ A városi jegyzőkönyv szerint 1625. január 2-án határozta el a szenátus közgyűlése a közös templom építését.²⁴ 1626 áprilisától a város két szenátora, Győri György és Tisza János felügyelte az építkezéseket.²⁵ Barta Boldizsár úgy tudta, hogy 1626 augusztusában „a felséges Bethlen Gábor Erdélyi Fejedelem javaslatából és parantsolatjából építtetni kezdett”. A városi jegyzőkönyv tanúsága szerint valóban 1626. augusztus 6-án történt az alapkövetétel, amikor Mike Pál főbíró ünnepség keretében helyezte el az első néhány téglát a templomépítéshez. 1627-ben 300 forintos fizetésért és ellátásért a váradi Kerekes Tamást fogadták fel építésznek, aki munkásaival 1628 novemberére végzett az építéssel. A város közösségén kívül maga a fejedelem volt a legnagyobb támogató, aki 1500 forintot adott, s Rákóczi György csináltatott aranyos gombot a templom tornyára. November 26-án az egész város részvételével adták át ünnepség keretében az új templomot, amelynek szentelésén rangos vendégek, többek között Alvinczi Péter és több

²⁰ Uo. 49–50.

²¹ OBORNI, Teréz: Erdélyi országgyűlések a 16–17. században. Bp., 2018. 200. valamint EOE VII. 286.

²² PAPP, Klára: Az erdélyi Csákyak. Kolozsvár, 2011. 38.

²³ 1626-ban Mike Pál, 1627-ben Bacsó János volt a város főbírája. 1565-ben a városra ütő latrok és egy „Székely Antal nevű prédálló istentelen ember... elsőben is a kastélyt gyűjtotta meg (kinek az akkori égés miatt a mostani időben már helye sem látszik)”, majd a város házait..., s templomot is elpusztította. Rövid Chronika i. m. 8. és 11. A főbíróról ZOLTAI Lajos: *Barta Boldizsár, a szücsmester krónikaíró és debreceni főbíró 1623–1689*. Különnyomat a Pap Károly emlékkönyvből. Debrecen, 1939.

²⁴ *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1623–1625. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 41*. Debrecen, 2010. 106.

²⁵ CSORBA, Dávid: Debreceni ünnepszentelés a XVII. században. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. szerk.* Csörsz Rumen István, (továbbiakban Csorba D., 2010.) Bp., 2010. 291.

esperes is részt vettek.²⁶ Alvinczi 1602-ben a debreceni iskola rektoraként kezdte pályafutását, s kassai házzal bíró polgárként, 1606 óta folyamatosan a székesegyház papjaként, a fejedelem bizalmas tanácsadójaként fontosnak tartotta támogatást nyújtani a református városnak, s személyesen jelen lenni a templom szentelésén.²⁷

Bethlen hívei közül egyes református püspökök határozottan a református egyház államvallássá tételét kívánták elérni, s a többi felekezettel gyakorolt méltányosság ellenére a fejedelem intézkedései is erősítették ezt a törekvést. A háromszéki református és unitárius papok és iskolamesterek 1614-ben még a fejedelemtől közösen nyertek privilégiumot javaik adómentességére, valamint saját személyüknek a katonai szolgálat alóli mentesítésére.²⁸ 1618 novemberében új református püspökként elnökölt a szombatosok elleni zsinaton Keserűi Dajka János. A superintendens arra kapott lehetőséget a fejedelemtől, hogy a szombatosokat áttérítse, s emellett az unitáriusokat is kordában tartsa. 1619-ben Udvarhely- és Marosszéken, valamint Háromszéken is generális vizitációt tartott, amelynek során felszámolta az „egységes protestáns egyházszervezetet”, felekezeti szempontból elkülönítette, s több unitárius „szép rakott eklézsiát” térített át református hitre.²⁹

Bethlen még egy fontos területen hozott reformátusokat erősítő rendelkezést. Ahogyan legutóbb tanulmányában Dáné Veronka egyértelműen bizonyította, a fejedelem Bocskai nyomán, aki 1605-ben a tiszántúli és az erdélyi református lelkészek özvegyeit és árváit mentesítette az adó- és teherviselés és a szolgálatok alól, 1629-ben címeres nemes levelet adományozott a református lelkészek mindkét nemű leszármazottainak.³⁰

Bethlen a fejedelmi gazdaságpolitika intézkedései során érintette a török alattvalókkal való kereskedést, a közvetítő kereskedő réteget, s feljűk méltányos megértést tanúsított. A török alattvaló „görög” kereskedők a 16. században elsősorban a hódoltság területén kereskedésében játszottak szerepet, akik többek között a fűszerárak behozatalát végezték, de fokozatosan megjelentek a fejedelemségben is. Szerepük növekedését a 17. század hozta el, amikor a Levante-kereskedelem erdélyi ágához kapcsolódóan az erdélyi fejedelmeknek is szállítottak. 1609-ben Báthory

²⁶ Alvinczi Péter, Kassa prédikátora is megemlékezett az eseményről. *Kemény Lajos: Alvinczy Péter életéhez Irodalomtörténeti Közlemények*, 1904. 366. Csorba D., 2010. 292–294.

²⁷ Alvinczi bizalmi szerepére utal, hogy Károlyi Zsuzsánna fölött 1624-ben ő tartott halotti beszédet, s a fejedelem később (1628) rábízta a hatalmi szempontból fontos megemlékezést Báthory Gábor nyírbátori ünnepélyes temetésén is. NÉMETH, Csaba. Báthory Gábor újratemetése. In *A Báthoryak kora. (A Báthoryak és Európa)*. Szerk. Ulrich Attila, Nyírbátor, 2008, 157 – 181. valamint SZABÓ, Péter. Báthory Gábor újratemetése 1628-ban. In *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila, Debrecen, 2009. 45 – 52.

²⁸ MOLNÁR, B. 2014, 33.

²⁹ Uo. 39–40. Keserűi Dajka 300 katona kíséretében ment vizitálni, amely egyáltalán nem békés módszerre utal.

³⁰ DÁNÉ, Veronka: „Hogy összes örökösüket ... mindenki becsülje” Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről. In. *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Speculum Historiae Debreceniense 17., Szerk. Dáné Veronka – Szabadi István, Debrecen, 2014. 59–74.

Gábor a következőképpen értékelte jelenlétüket: „széjjel járások nemhogy károokra, de sőt inkább hasznára vagyon az országnak.”³¹

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1623-ban külön privilégiumot, engedelemlevelet (*litterae indultuales*) állított ki mind a görög, mind a zsidó kereskedőknek. Az utóbbiak Gyulafehérváron kaptak letelepedési lehetőséget, ahol a megállapodás 5. pontja szerint a fejedelem vallásuk minden ritusának megtartásával engedélyezte nekik a szabad vallásgyakorlatot.³² Gyulafehérvár a 16. században egyike volt a lerakó helyeknek (*locus depositionis*), ahol a 16. század végétől a zsidó bírói széken a fejedelem által kijelölt zsidó bíró ítélezett.³³ A privilégium 2. pontja egyértelművé teszi, hogy a befogadottak vándor kerekedők és török alattvalók voltak: „Megengedtetik nekik, hogy szabadon kereskedjenek, és különféle árúkat hozzanak be Konstantinápolyból; községről községre vándoroljanak és országunkból ki-ki alkalom szerint távozhassék.”³⁴ A megkülönböztető jelvény viselése nélkül, keresztény ruhát viselő zsidóság fölött a korábbi magyarországi gyakorlat szerint zsidó bíró ítélezett, s gyulafehérvári telephelyük is a fejedelmi fennhatóság alatt „az keretesen belől olasz (alias zsidó) utcában” volt, ahol a város kiváltsága már nem volt érvényes.³⁵ A „fejérvári sidó compagnia” tagjaként éltek a falvakban tevékenykedő zsidó kereskedők is, vagyis a privilégium, amelyet az 1627. évi országgyűlés is megerősített, minden Erdélyben tevékenykedő kereskedőre kiterjedt.³⁶

³¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE) 6. k. 125. (1609) A török alattvalók között sok a moldvai, havasalföldi marhakereskedő is. *Erdély története II. k.* Szerk. Makkai László és Szász Zoltán, Bp., 1986. 652–653.

³² Az 1623. június 18-án, Kolozsváron kiállított oklevél tanúsága szerint egy konstantinápolyi zsidó-orvos, Szasza Ábrahám közbenjárására adta ki a 11 pontból álló kiváltságlevelet, amely a Gyulafehérvári káptalan 1734-ből származó hiteles átiratában maradt fenn az utókorra. A kiváltságlevelet közli EOE 8. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1897., 143–145. magyar fordítása: *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Szerk. Sas Péter, Bp., 1986. 676–679. Singer Jakab fordítása (továbbiakban Sas, 1986.)

³³ 1591-ben Gyulafehérváron már működött vallási és polgári ügyekben eljáró zsidó bírói szék, azaz bét-din. Az 1623. évi oklevél ugyanakkor nem írja le, hogy a zsidók csak Gyulafehérváron lakhatnak, s azon kívül sehol sem, ezt később II. Rákóczi György fogalmaztatta meg elvárásként (*Approbatæ Constitutiones, Pars V., Edictum 82.*), betartatni azonban nem tudták. Eisler Máttyás: Az erdélyi zsidók múltjából I. közlemény = *Erdélyi Múzeum*, VIII. 1901. 7. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00130/pdf/EM-1901_18_02_095-101.pdf

³⁴ Sas, 1986. 677.

³⁵ HARASZTI, 2004. 13. valamint szakirodalmi hivatkozásokkal Erdélyi Magyar Adatbank, Kovács KISS, Gyöngy: *A város egyenrangú polgáraiéért. A kolozsvári zsidók emancipáció utáni történetéhez.* Szerinte Gyulafehérvár nem volt királyi város, hanem fiscális, vagyis fejedelmi birtokhoz tartozó mezőváros volt, ahol a fejedelem engedélyezhette a zsidók helyben maradását, ott lakását. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1339.pdf

³⁶ „Az sidóknak őfelségétől ez országban való kereskedésről adott indultumok nisi praeiudicet privilegiis liberarum civitatum et oppidorum az statusoktól approbaltatik. Az mely indultumot felséged a sidóknak ez országban való szabad kereskedéséről adott, mivel látjuk, hogy ebben is felséged tekinti ez országban lévő mostani nagy szükségét, mi is helyben hagyjuk, approbáljuk, csakhogy az szabad városoknak privilégiumoknak ne praejudicáljon.” A gyulafehérvári országgyűlés 1627. április 27–28. EOE. VIII. 371. Bethlen Gábor kiváltságlevelét a görög kereskedőket illetően később I. Rákóczi György kiegészítette azzal, hogy saját inspectort választhattak, akitől függtek. 1634-ben a fejedelem

Ugyancsak szembesült Bethlen az Erdélyben lakó románság reformátusokhoz való viszonyával is. A 16. században erőszakosan akarták a román főpapokat a reformációhoz való csatlakozásra bírni, sőt 1566-ban egy román református püspökséget is létrehoztak.³⁷ A 17. században a meggyőzés és a lassú munka révén vártak eredményeket.³⁸ 1608-ban és 1614-ben a görög-keletiek olyan privilégiumokat kaptak, amelyek révén a reformátussá váló papság és a gyülekezetek is a „magyar református egyház joghatósága alá kerültek.” Bethlen Gábor a református egyház főségének elfogadása mellé helyezte 1627–1628-ban a román nyelvű könyvkiadás lehetőségeinek újranyitását. 1627-ből ismerjük a román egyház zsinatának határozatait, amelyek közül legfontosabb az anyanyelvű igehirdetés kívánalma (a lelkész legyen képes megérteni az evangéliumot), s a papság nyitottsága a reformokra.³⁹

Egyedül a szombatosokkal nem volt megértő a fejedelem. Először az 1618. évi gyulafehérvári országgyűlésen léptek fel ellenük, amikor a fejedelem előterjesztéseit országgyűlési végzésként első helyen erősítették meg. A vallási tévelygőket, a szombatosok vezetőit a „jövő karácsony napjáig” a bevett vallásokra való áttérésre szólították fel, ellenkező esetben fej- és jószágvesztést helyezve kilátásba. 1622 októberében Bethlen megerősítette a korábbi végzéseket a „judaizálásban megátalkodott emberek ellen,”⁴⁰ amikor a megtérésre előírt határidőt nyolc napra csökkentették, az elhatározást azonban nem követte a „lelki zsidózók” elleni tényleges fellépés.⁴¹

Udvarának bizalmi embere volt Péchi Simon kancellár, a fejedelem diplomatája, aki Kemény János fejedelem szerint „akkor a fejedelem birodalmában legnagyobb ember volt.”⁴² Péchi annak az Eössi Andrásnak volt a fogadott fia, aki Székelyszenterzsébeten élt, s akit Gerendi János mellett a szombatos felekezet

kétezer forint lefizetése ellenében szabad kereskedésre adott lehetőséget a „Hunyadon, Marosvásárhelyen, Hátszegen, Fehérváron, Szászsebesen és Szászvárosban” lakó kereskedőknek. Erdélyi görög kereskedők szabadalomlevele. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1898. 402.

³⁷ NAGY Levente: Adatok a 16. századi román reformált püspökség történetéhez. = *Egyháztörténeti Szemle*, 2018. 1. szám, 39–53. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom57.htm>

³⁸ DIMITRAN, Ana. Az erdélyi románság egyháza a 17. század első felében. In: „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. *Speculum Historiae Debreceniense* 17., Szerk. Dáné Veronka – Szabadi István, Debrecen, 2014. 14.

³⁹ Uo. 24–25.

⁴⁰ EOE. VIII. 108. Gál Kelemen: Az unitáriusok és a szombatosok. In: Ódon Erdély. <http://mek.niif.hu/04900/04920/html/mhodonerdely0038.html> (továbbiakban Gál, Ódon Erdély) 1618-ban a gyulafehérvári hitvitán maga a fejedelem is jelen volt, ahol azzal vádolták meg az unitáriusokat, hogy eltértek a János Zsigmond idején elfogadott hitelvektől.

⁴¹ SZABÓ, András Péter. *A dési per történeti háttere*. = *Egyháztörténeti Szemle*. 2003. 4. évf. 2. sz. 29–56. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaboandraspeter.htm>, a perről még Dán Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Bp., 1987. (továbbiakban Dán, 1987.)

⁴² Szolgálatiáért kapta Bethlentől 1615-ben a balázsfalvi uradalmat, majd 1616-ban még újabb kilenc falut. *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon fő-kancellár életére és munkáira*. Írta Dr. Khon Sámuel, Bp., 1889. 168–169.

megalapítójának tartanak. A kancellárt a fejedelem nem vallási meggyőződése, hanem bizalomvesztés miatt 1621-ben Váradon elfogatta, s előbb Szamosújváron, majd Kővárban fogva tartotta, aki börtönéből csak az 1624. november 22-i kezeslevél értelmében szabadulhatott.⁴³

I. Rákóczi György fejedelem az unitáriusok és a szombatosok kapcsán egyértelműen folytatta a Bethlen által megkezdett utat, az ő fejedelemsége idején azonban már nemcsak a fellépés keretei voltak világosak, hanem konkrét intézkedések is történtek. A fejedelem ugyanakkor tartotta magát saját korábbi, a Magyar Királyságban gyakorolt politikájához, a református egyház megerősítéséhez, túlsúlyra juttatásához. 1633-ban Geleji Katona Istvánt, udvari papját választották Erdélyben református püspökké, aki komoly hatást gyakorolt nézeteire. Az erdélyi reformátusok már 1631-ben panaszt nyújtottak be a szombatosok ellen, amelybe Péchi személyét is bevonták,⁴⁴ s amely fellépés 1635-ben új, elítélő országgyűlési végzést eredményezett.⁴⁵ A szombatosok elleni tényleges intézkedések megtételét azonban késleltette Bethlen Istvánnak Rákóczi fejedelem elleni támadása. Az unitáriusok visszaszorítását segítette elő, hogy megvádolták őket ifjabb Székely Mózes támogatásával, aki a török segítségével kívánta Rákóczit fejedelmi hatalmából elmozdítani. A vád kitűnő ürügynek bizonyult a szombatosok szellemi vezérének tartott Péchi újbóli megvádolásához, s következményeiben a református egyház túlsúlyának megteremtéséhez. A Bethlen fejedelemsége idején, 1621-ben kegyvesztett Péchi ugyanis szabadulását (1624) követően gyermekeit is – a fejedelmi udvarba került Erzsébet kivételével – szombatos szellemben nevelte, s írődeákok segítségével elméleti munkáit olvashatóvá tette.⁴⁶ Bethlen halála után birtokán az unitárius papot és az iskolamestert is szombatossal cserélte fel, zsinagógát rendezett be, valamint a reformátusok Rákóczinak beadott panasa alapján az ártalmas tanításokat „nem csak propagálja maga, de sőt másokkal is azont cselekedteti.”

Az 1638. évi áprilisi gyulafehérvári országgyűlés által választott 17 tagú bizottság Désen, a fejedelem jelenlétében vizsgálta meg az unitáriusok és a szombatosok ügyét, azaz mindazokat, akik 1635 karácsonyáig nem tértek át a bevett felekezetek valamelyikére, a bizottság elé idézték. A zsidózók és az istenkáromlók büntetése

⁴³ Péchi a Bethlenhez eljutott vádak, a túlzott önállósága, a II. Ferdinánd által ígért állítólagos bárói cím elfogadása, gyakorlatilag bizalomvesztés miatt 1621 júniusának elejétől 1624. november végéig volt börtönben, amikor előfeltételül szabták számára, hogy szenterzsébeti birtokát nem hagyhatta el. A kezeség nem teljesítés esetén 100 ezer forint fizetésére kötelezett. Uo. 187. Felesége, Kornis Judit még 1621. január 19-én meghalt, s két gyermeket hagyott hátra, Péchi első házasságából is maradt négy lánya. Második lányát, Erzsébetet Bethlen odavette Brandenburgi Katalin udvarába „belső háza népe leányasszonyai közé”, aki 1629 végén katolizált. Még Bethlen idején eljegyezték Mindszenti Gáborral, akivel 1630-ban lépett házasságra. Uo. 193–194. valamint Dán, 1987. 222.

⁴⁴ Rákóczi nem talált bizonyítékot Péchi letartóztatásához, mivel nem kötelezte el magát Székely Mózes mellett. Dán, 1987. 290–292.

⁴⁵ EOE IX. 415. Dán, 1987. 290. A „judaizáló emberek” megregulázása és áttérítése „helyesnek látszik”.

⁴⁶ „Disznóhúst és egyéb Mózes ceremóniáiban megtiltott eledelket” nem evett. EOE X. 185–189. és Uo. 200.

általában jószágvesztés volt – csak egyetlen fejevésztes végrehajtása történt meg,⁴⁷ – de mindenütt tettek kísérletet a református hitre térítésre is, amely folyamatban Medgyesi Pál, 1638 elejétől a fejedelem papja is tevékeny részt vállalt, Váradon pl. 35 „megmentett lélekkel”. Bár Péchi Désen betegsége miatt nem jelent meg, ezért birtokán, Szenterzsébeten folytatták le ellene a vizsgálatot, tevékenységéért, a héber nyelvű irodalom fordításáért, a magyar nyelvű szombatos irodalom megteremtéséért távollétében 1638-ban őt és a birtokán és a környéken tevékenykedő szombatosokat Rákóczi György elítéltette.⁴⁸ Pécht ismét Kővárba zárták, ahonnan csak 1639. április 21-én 22 aláírást tartalmazó reverzális nyomán szabadulhatott.⁴⁹

Az elítéltek hiába tiltakoztak az ítélet ellen (Péchi Simon és családtagjai mellett Kornis Borbála, Kendeffi Zsófia sem tudott pert nyerni) birtokaikat a fiscus kapta, s a fejedelem mindenképpen református személynek adta örökadományként. Megtérés esetén, mint pl. amikor 1639-ben Péchi Simon a fejedelem vallására tért – amit Dán Róbert valóságosan nem tart elképzelhetőnek –, birtokainak egy részét visszakapta.⁵⁰

Rákóczi az unitáriusok belső viszályába is beavatkozott, sőt ragaszkodott a reformátusok képviselőjének biztosításához Kolozsvár kis- és nagyobb tanácsában, valamint ahhoz, hogy minden negyedik évben közülük válasszák a város főbíróját is.⁵¹

Rákóczi leszámolását egyrészt bizalmatlanságára lehet visszavezetni, elhitte, hogy a szombatosok megbuktatására törekszenek a töröknél, amit Dán Róbert Péchi esetében egyértelműen megcáfolt. Másik szempontként felvetődik a fejedelem birtokéhsége, hiszen a per nota pernek minősült, a szombatosokat hűtlenség miatt ítélték el. (Péchi birtokai, így a legjelentősebb balázsfalvi is Rákóczihoz kerültek, hasonlóan Kornis Borbála vagyona, Kendeffy Zsófia vagyonát végül a fia visszakapta.)⁵²

Jelentősebb azonban az egyházpolitikai szál, Rákóczi ugyanis – ahogyan Szabó András Péter egyik legutóbbi, kitűnő tanulmányában bizonyította – egyaránt le akart számolni az unitáriusokkal és a szombatosokkal, ami az előbbi tevékenységének jelentős korlátozásához, s az utóbbi megtöréséhez vezetett. Személyes meggyőződése is a református püspökök törekvésének támogatására, a református felekezet megerősítésére vezette.

⁴⁷ Thoroczkai János unitárius kolozsvári ötvösről van szó, akit a fejedelem halálra köveztetett. A dési bizottság munkájáról és a perekről részletesen Szabó András Péter (miskolci) Thoroczkairól uo. 97. láb. idézi Szalárdit 1980. 193.

⁴⁸ Uo. 196.

⁴⁹ Péchi javait Lorántffy Zsuzsánna kapta. Dán, 1987. 310–311.

⁵⁰ Péchi mellett székely főurak, így büntetlenül maradt lányának férje, Mindszenti Gábor is, kezességet vállaltak, ezért a szenterzsébeti birtokot hetven jobbággal élete tartamára visszakapta, ennek előfeltevétele volt a református hitre térés. Dán Róbert szerint az áttérés formális volt. Dán, 1987. uo.

⁵¹ EOE X. 152–155.

⁵² *I. Rákóczi György gazdasági iratai.* szerk. Makkai László, Bp., 1954. 24.

A románság egyházával folytatott egyházpolitikát is ez a szemlélet jellemezte. 1643-ban Simion Ștefan került a gyulafehérvári főpapi székbe, s espereseket is megerősítettek, akik valamennyien a „fejedelem oltalma alá helyezték magukat”, s elfogadták a román nyelvű igehirdetést, az 1642. évi katekizmust, bizonyos, a szertartásokban lévő „babonákról való lemondást”, de legfőképpen a magyar református püspöktől való függésüket.⁵³

A reformátusokat egyértelműen támogató egyházpolitika mellett nem lehet elhallgatni Rákóczi megengedő válaszát a katolikus status 1640. évi panaszára, amely a katolikus vikáriusi tisztség választás útján történő betöltéséhez vezetett. A katolikus status az Approbata Constitutiones alapján egyfajta „egyházkormányzati intézményként” működött, amely összefogta a „katolikus vallású közösséget.”⁵⁴

Bocskai István magyar fejedelemtént tevőlegesen járult hozzá a protestáns felekezetek működéséhez, s a bécsi békében a felekezeti szabadság biztosításához. Hozzá hasonlóan a két erdélyi fejedeleme, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György egyházpolitikája nemcsak Erdélyben, hanem a Magyar Királyságban is számottevő hatást gyakorolt. Bethlen 1619–1629 között, Rákóczi pedig 1644–1648 között tényleges hatalmat gyakorolt a Királyság keleti felén, s birtokában tartotta a hét vármegye területét, ami a református és az evangélikus felekezet számára egyfajta védelmet, a templomok, iskolák és a nyomdák szabad használatát biztosította. Mindketten jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az uralmuk alatt tartott területeken a katolikus egyház szerepének növekedése csak a 17. század közepétől kaphasson nagyobb lendületet.

Cirkevná politika sedmohradských kniežat v období tridsaťročnej vojny

Rezumé

V Sedmohradskom kniežatstve v 17. storočí získali rozhodujúce postavenie protestanti, čo znamenalo popri evanjelikoch a unitároch od vlády Štefana Bocskaija stále silnejúcu úlohu reformovaných.

Gabriel Báthory jednoznačne podporoval reformovaných. V Koložvári im daroval niekdajší dominikánsky kostol a ako príjem polovicu desiatku mesta. Rovnako aj Gabriela Bethlena považujú za hlavného podporovateľa reformovaných. V Debrecíne bol počas jeho vlády znovu postavený Kostol sv. Andreja a r. 1629 v kniežatstve udelil erb potomkom reformovaných kňazov oboch pohlaví. Na sneme v Koložvári

⁵³ Ana Dumitrán, 2014. 26. A román egyház 1627. évi zsinatán elnöklő, Moldvából származó Dosoftei metropolita, aki az egyházon belüli reformokat támogatta, 1634-ben I. Rákóczi György kinevezése által lett máramarosi püspök, de 1638-ban őt is megfosztották tisztségétől, majd fogságban tartották. Uo. 23–26.

⁵⁴ OBORNI, 2018. 200–201.

r. 1615 odovzdal kostoly v mestách väčšinouvej konfesii, no zároveň nariadil mestám a obciam stavbu kostolov aj pre menšinovú konfesiю. Zároveň sa počas jeho vlády niektorí reformovaní biskupi snažili o povýšenie svojho náboženstva na krajinskú cirkev.

Pritom Bethlen opätovne prijal do Kniežacej rady katolíkov a rozsiahle privilégia udelil obchodníkom z Osmanskej ríše (gréckym, židovským) a pokojnou cestou sa usiloval o podriadenie ortodoxného rumunského obyvateľstva reformovanej cirkvi. Dovtedy tolerovaných sobotistov považoval však za náboženských zblúdenčov a z jeho iniciatívy rozhodol snem o ich obrátení, no otvorene proti nim napokon nevystúpil.

Juraj I. Rákóczi vo svojej podpore reformovaným a vystúpeniach proti sobotistom jednoznačne pokračoval v politike predchádzajúceho panovníka. V roku 1638 na jeho príkaz preverovali unitárov a sobotistov v Dési. Neprítomní boli odsúdení na stratu majetku a došlo k pokusom o obracanie na reformovanú vieru. Rumunské ortodoxné farnosti sa odovzdali do moci kniežata, ktoré ich podriadilo reformovaným biskupom.

Popri Bocskaiovi cirkevná politika dvoch sedmohradských kniežat Gabriela Bethlena a Juraja I. Rákócziho mala výrazný vplyv nielen v Sedmohradsku, ale aj v Uhorskom kráľovstve. Bethlen v rokoch 1619 – 1629, Rákóczi potom v rokoch 1644 – 1648 mal faktickú moc nad východnou polovicou kráľovstva a vládol siedmim hornouhorským stoliciam, čo reformovaným a evanjelikom zaručovalo ochranu a slobodné používanie ich kostolov, škôl a tlačiarň. Obidvaja sa významne pričínili o to, že na kedysi nimi ovládaných územiach vzrast moci katolíckej cirkvi získal na sile až v druhej polovici 17. storočia.